

# Uskonto ajateltuna uudelleen

Kimmo Ketola

**Pascal Boyer: *Ja ihminen loi jumalat. Miten uskonto selitetään.* Suom. Tiina Arppe. WSOY, 2007.**

Kognitiivinen uskontotiede syntyi 1990-luvun alkupuolella, kun monet tutkijat alkoivat toisistaan riippumatta soveltaa kognitiivisen psykologian ja kielitieteen löydöksiä uskonnollisten ilmiöiden selittämiseen. Tärkeitä teoksia olivat esimerkiksi E. Thomas Lawsonin ja Robert McCauleyn *Rethinking Religion* (1990), Stewart Guthrien *Faces in the Clouds* (1993), sekä Pascal Boyerin *Naturalness of Religious Ideas* (1994). Nämä teokset olivat kuitenkin hyvin teoreettisia ja raskaslukuisia. Ne olivat vaikeasti lähestyttävää lähes kaikille paitsi kaikkein motivoituneimmille uskontotieteen tutkijoille. Muutaman viime vuoden aikana on kuitenkin ilmestynyt teoksia, joissa kognitiivisen uskontotieteen lähtökohtia ja tutkimusta esitellään tavalla, joka avautuu myös kapeaa asiantuntijajoukkoa laajemmalle lukijakunnalle. Pascal Boyerin teos *Ja ihminen loi jumalat* on näistä ensimmäinen. Teos ilmestyi ranskaksi ja englanniksi vuonna 2001.

Kognitiivisen uskontotieteen vaikeus ei piile pelkästään humanisteille ja teologeille oudossa käsitteistössä. Lähestymistapa haastaa monet itsestäänselvinä pidetyt oletukset uskonnon luonteesta ja erityisesti siitä, kuinka uskontoa pitäisi tieteellisesti lähestyä. Tämä haastavuus ei ole riippuvaista siitä, mikä käsitys lukijalla on uskonnollisten käsitysten totuudesta. Boyerin teos antaa runsaskätisesti ajattelemisen aihetta sekä uskoville että uskonnon kriitikoille.

Länsimaisessa keskustelussa pidetään esimerkiksi usein itsestäänselvyytenä, että uskonto on moraalin lähde. Uskonnot tarjoavat kuvauksia yliluonnollisista toimijoista ja niiden tahdosta. Niinpä tuntuu luonteelta ajatella, että näihin kuvauksiin uskovat pitävät jumalten ja henkien tahtomuksia velvoittavina ja mukauttavat käytöksensä niiden mukaisesti. Boyerin mukaan tilanne on kuitenkin todennäköisesti juuri päinvastoin: "Uskonto ei ole moraalin perusta vaan juuri moraaliset intuitiot tekevät uskonnosta uskottavan." (s. 194).

Uskonnollisten instituutioiden oman selityksen mukaan instituutiot ovat olemassa, koska on

olemassa erityinen oppijärjestelmässä ilmaistu usko, jonka levittämiseksi ja ylläpitämiseksi instituutiota tarvitaan. Boyer kuitenkin osoittaa, että "oppijärjestelmät ovat sellaisia kuin ovat *joh tuen* tavasta, jolla uskonnolliset instituutiot ovat järjestäytyneet, ei päinvastoin" (s. 309).

Meistä tuntuu myös luonteelta olettaa, että yhteisen uskonnollisen opin jakaminen vahvistaa ihmisten yhteenkuuluvuutta. Uskontokriitikot ajattelevat lisäksi mielellään, että uskontojen luoma vahva sitoutuneisuus on suorastaan vaarallista ja että kaikkein hirveimmät rikokset tehdään juuri uskonnollisten totuuksien puolustamiseksi. Tässäkin skenaariossa on Boyerin mukaan lähes kaikki pääläellaan.

Kysymys "Mihin uskontoon kuulut?" kuulostaa aivan yksinkertaiselta. Boyer kuitenkin muistuttaa, että monet ihmiset maailmassa eivät edes käsittäisi sen merkitystä. Antropologit ovat dokumentoineet lukuisia esimerkkejä kansoista, joiden uskonnonharjoitus koostuu yhteydenpidosta ja kanssakäymisestä erilaisten henkiolentojen kanssa. Näiltä kansoilta kuitenkin puuttuu uskontoa koskeva järjestelmällinen "oppi" – puhumattakaan, että vaatimalla vaadittaisiin tällaisiin "oppeihin" sitoutumista. Ihmisillä ei ole välttämättä mitään käsitystä siitä, että vuorovaikeus henkien kanssa liittäisi heidät erityisellä tavalla yhteen. Uskonnollisten oppijärjestelmien ja koulutettujen uskonoppineiden ammattikuntien olemassaolo onkin hyvin erikoislaatuisten historiallisten prosessien tulosta.

Kognitiivinen näkökulma tarjoaa myös uusia avaimia uskonkiihkon ja uskonnollisen fundamentalismin selittämiseen. Uskontokriitikot ovat syyttäneet maltillisia uskonnollisia yhteisöjä siitä, että ne tarjoavat suojaverhoa myös kiihkeämmille uskonilmauksille. Tosiasiat eivät tue tätäkään katsantoa. Uskonnollisille instituutioille on päinvastoin luonteenomaista, että ne pyrkivät kaikkiin keinoin hillitsemään erilaisia uskonkiihkon ilmauksia. Uskonnollisille ammattikunnille on tärkeää tehdä omista palveluista pysyviä ja tunnistettavia. Ilmestyksiä, transseja ja muita intensiivisempiä uskonnollisuuden ilmauksia on vaikea yhtenäistää ja valvoa. Siksi ne uhkaavat aina instituutioiden yhtenäisyyttä, ja sen vuoksi niihin suhtaudutaan epäluuloisesti.

Fundamentalistisista liikkeistä on esitetty kahdenlaisia populaareja selityksiä. Yhtäältä väitetään usein, että uskonnollisilla ääriliikkeillä ei ole mitään tekemistä uskonnon kanssa ja että kyse olisi pelkästään yhteiskunnallisesta tekijöistä johduttavasta epätoivoisesta vallantavoittelusta. Toisen yleisen ajattelutavan mukaan fundamentalismi on pelkästään uskonnon kannattamisen liioiteltu muoto ja liittyy siksi elimellisesti uskontoon. Kumpikaan selityksistä ei oikeastaan vastaa kysymykseen, mikä ajaa ihmisiä väkivaltaan näissä liikkeissä.

Boyer tarkastelee fundamentalismia liittoutumisen psykologisen dynamiikan näkökulmasta. Liittouma on vapaaehtoisen yhdistymisen muoto, jossa yhteistyö tuottaa hyötyä, mutta jossa myös luopuruus on mahdollista. Liittoutumisen jatkaminen tulee kalliiksi, jos muut luopuvat. Tältä kannalta katsottuna fundamentalistinen väkivalta on yritys lannistaa potentiaalisia luopioita osoittamalla luopuruuden kova hinta. Tämä selittää, miksi fundamentalistit kohdistavat kaikkein eniten huomiota ryhmän omien jäsenten julkiseen käyttäytymiseen ja pukeutumiseen tai miksi normien rikkomuksista rangaistaan niin julkisesti ja näytävästi. Samasta syystä fundamentalistien pääasiallisena hyökkäyksen kohteena on yleensä oman uskonnollisen perinteen modernisoitunut ja paikallinen muoto. Fundamentalismi ei ole sen enempää uskonnon yllilyönti kuin politiikkaa toisessa muodossa. "Se on halua säilyttää tietty hierarkian tyyppi, joka perustuu liittoutumisen psykologialle ja jota luopuruuden helppous ja kasvava todennäköisyys uhkaavat" (s. 336).

Edellä on käyty läpi vain muutamia esimerkkejä siitä, millaisiin johtopäätöksiin kognitiivinen uskontotiede johdattelee. Teoksessa käydään läpi laaja kirjo uskonnollisia ilmiöitä ja pohditaan niille annettuja selityksiä. Neljännessä luvussa käsitellään seikkaperäisesti sitä, miksi juuri jumalat ja henkiolennot ovat uskonnossa niin tavallisia. Viides luku käsittelee uskonnon ja moraalin kytkentää, mutta myös onnettomuuksien uskonnollista merkitystä. Kuudennessa luvussa käsitellään kuolemaa ja seitsemännessä rituaaleja. Kahdeksas luku on osistettu edellä sivuille uskonnollisten oppijärjestelmien, ryhmäkuntaisuuden ja väkivallan aihepiireille. Maallikkoja ehkä eniten kiinnostavaa kysymystä siitä, miksi ihmiset uskovat, käsitellään vasta kirjan viimeisessä, yhdeksännessä luvussa.

Ilmiöiden käsittelyyn tarvittavat teoreettiset työkalut esitellään kirjan kolmessa ensimmäisessä luvussa. Ensimmäisessä luvussa käydään

tiivisti ja havainnollisesti läpi perinteisten uskontoteorioiden heikkoudet. Luku on tarpeellista luettavaa kaikille uskontoa tavalla tai toisella pohtiville, vaikkei kognitiivisia vastauksia hyväksyisikään. Luku on hyvä katsaus länsimaisten uskonnon selitysten kirjoon ja siinä esitetään monta kriittistä kysymystä.

Kolmannessa luvussa Boyer esittelee kehittämänsä tarkastelutavan yliluonnollisiin käsitteisiin. Kognitiivisessa uskontotieteessä jo yleisesti hyväksytyt tavan mukaan yliluonnollisia käsitteitä kuvataan täsmällisemmin "intuitionvastaisiksi", mikä tarkoittaa, että ne sisältävät informaatiota, joka on ristiriidassa niiden automaattisten odotusten kanssa, jotka syntyvät kun mielemme liittyy tarkastellun asian johonkin ontologiseen kategoriaan. Ontologiset intuitiot, joista tässä puhutaan, ovat kaikkialla samanlaisia ja perustuvat ihmislajin evolutiiviseen historiaan.

Esimerkiksi "kaikkietävä jumala" on uskonnollinen käsite, joka määrittää ontologiseksi kategoriaksi "henkilön", johon liitetään poikkeavia kognitiivisia kykyjä. Vastaavasti zombit ovat henkilöitä, joilla intuitionta loukaten ei ole lainkaan kognitiivisia kykyjä. Patsaat ja ikonit taas käsitellään ihmisten valmistamiksi artefakteiksi, joilla toisinaan on intuitionvastaisesti kognitiivisia kykyjä. Uskonnollisilla käsitteillä on tarkkaan ottaen kaksi ehtoa. Sen lisäksi, että ne rikkovat joitakin ontologisten kategorioiden asettamia ennako-odotuksia, ne myös säilyttävät kaikki muut merkitykselliset oletuspäätelmät. Toisin sanoen "hyvä" uskonnollinen käsite sallii kaikki ne päätelmät, joita ontologinen loukkaus ei nimenomaisesti kiellä. Loukkauksia ei saa olla liikaa, muuten käsite menettää kykynsä tarjota relevantteja päätelmiä.

Intuitionvastaiset käsitteet eivät tietenkään rajoitu mitenkään erityisesti uskontoon, vaan niitä tavataan myös viihhteessä ja kansanperinteessä, ja myös tieteelliset käsitteet voivat olla intuitionvastaisia. Intuitionvastaisuus ei siis tarkoita irrationaalista tai luonnotonta. Itse asiassa monet luonnonilmiöt, kuten perhosten läpikäymä muodonmuutos, ovat ristiriidassa biologisten intuitionidemme kanssa. "Uskonnollisiksi" kutsutaan tavallisesti vain niitä intuitionvastaisia käsitteitä, joilla on merkittäviä sosiaalisia seuraamuksia: niiden ympärille on kehkeytnyt rituaaleja tai ihmiset määrittävät ryhmäidentiteettiään niiden avulla. Toisin sanoen uskonnollisia ovat sellaiset intuitionvastaiset käsitteet, joilla on merkitys ja joihin liittyy voimakkaita tunnetiloja.

Boyerin teoria uskonnosta ei nojaa pelkästään intuitionvastaisuuden idealle, vaikka se onkin

ehkä tunnetuin osa hänen teoriaansa. Hän käy läpi lukuisan joukon kognitiivisessa psykologiassa, evoluutiopsykologiassa ja sosiaalipsykologiassa tutkittuja inhimillisiä päättelyjärjestelmiä. Nämä päättelyjärjestelmät kytkeytyvät päälle tai pois riippuen huomiomme kohteesta ja ne toimivat nopeasti, automaattisesti ja tiedostamatta. Eniten tutkittuja päättelyjärjestelmiä ovat intuitiivinen fysiikka, joka käsittelee elottomien esineiden mekaanisia ominaisuuksia, sekä intuitiivinen psykologia, joka tuottaa intuitioita muiden mielentiloista. Boyerin mukaan näissäkin on oikeastaan kyse kokonaisesta joukosta pienempiä erikoistuneita järjestelmiä.

Boyerin selitys uskonnolle nojaa siihen ajatukseen, että määrätyt käsitteet kykenevät aktivoimaan useita mentaalisia valmiuksia samanaikaisesti. Jotkut käsitteet ovat helpommin muistettavia, toiset käynnistävät tunteisiin liittyvät mentaaliset ohjelmat, eräät taas ovat yhteydessä sosiaalisen mielen tuottamiin päätelmiin. Ne käsitteet, jotka tekevät kaiken tämän samanaikaisesti, ovat menestyksekkäitä uskonnollisia käsitteitä. Selitys on arkiajattelun ja inhimillisen ymmärryksen kannalta todella haastava. Me ajatellemme luonnostamme, että meillä on uskomuksia, koska ne ovat meistä järkeviä tai hyödyllisiä tai koska ne tarjoavat tyydyttävän maailmankuvan. Tosiasiat eivät valitettavasti tue näin imartelevaa kuvaa uskomuksistamme. "Käsitteet, jotka 'kiihottavat' päättelyjärjestelmiä eniten, vastaavat parhaiten niiden odotuksiin ja synnyttävät runsaasti päätelmiä, omaksutaan ja siirretään eteenpäin herkimmin. Kulttuuristen käsitteiden ominaisluonne ei johdu niiden järkevyydestä tai hyödyllisyydestä [...]" (s. 188).

Boyerin teoria ei kuitenkaan ole tieteen viimeinen sana näistä asioista. Päinvastoin, monet hänen esittämistään käsityksistä ovat luonteeltaan enemmän alustavia hypoteeseja kuin vahvan empiiriseen näyttöön pohjavia tuloksia. Monista hänen esittämistään näkemyksistä ei olla kognitiivisten tutkijoiden keskuudessa yksimielisiä. Boyerin teoriaa on kritisoitu esimerkiksi siitä, että se keskittyy liaksi uskonnollisiin ideoihin itse-

näisinä kulttuurisen valinnan kohteina. Lyhytkin silmäys maailman myyttiperinteeseen antaa viitteitä siitä, että kaikki uskonnolliset käsitteet eivät noudata Boyerin antamaa yksinkertaista reseptiä. Vastauksena on ehdotettu, että varsin usein uskonnolliset käsitteet muodostavat laajempia uskomusjärjestelmiä. Tämä huomio ei kuitenkaan tee tyhjäksi sitä ajatusta, että kognitiiviset tekijät ohjaavat myös näiden laajempien uskomusjärjestelmien omaksumista ja leviämistä.

Boyerin teos on yhtä kaikki merkittävä virstanpylväs uskontotieteessä. Teos on ensimmäisiä laajemmalle lukijakunnalle tarkoitettuja kokonaisesityksiä kognitiivisen uskontotieteen alueelta ja siinä luodaan seikkaperäinen synteesi siitä, miten uskonto hahmottuu, kun sitä tarkastellaan evoluutiossa muodostuneiden mentaalisten valmiuksien valossa. Boyerin teoksensa esittämät teoriat tarjoavat testattavissa olevia hypoteeseja uskontoilmion monista eri osa-alueista, ja ne ovat vieneet uskonnon empiiristä tutkimusta aimo harppauksen eteenpäin. Monia hypoteeseista testataan parhaillaan ympäri maailmaa erilaisin empiirisin aineistoin.

Kognitiivisesta uskontotieteestä on jo pitkään kaivattu suomenkielistä yleisesitystä ja tämän tarpeen Boyerin kirja täyttää mainiosti. Tiina Arppen ranskankieliseen alkutekstiin perustuva suomennos on kautta linjan erittäin ansiokas. Kognitiivisen uskontotieteen terminologian kääntäminen luontevaana suomalaisen kieliäsuun on hieno saavutus. Kieli on sujuvaa ja vaikeatkin käsitteet tulevat ilmaistuksi luontevasti. Kirjaa voikin suositella kenelle tahansa, jota uskontoa koskevat kysymykset askarruttavat, niin maallikoille kuin aiheeseen perehtyneille tutkijoille ja teologeille. Jos ei teoksesta muuta irtoa, niin ainakin siitä välittyy se viesti, että tieteen kannalta uskonnossa ei ehkä olekaan kyse niin yksinkertaisesta asiasta kuin usein ajatellamme.

*Kirjoittaja on filosofian tohtori ja Kirkon tutkimuskeskuksen tutkija.*